

الگوی حاکمیت الهی در قرآن

با تکیه بر تفسیر المیزان فی تفسیر القرآن

جناب استاد محسن خوشفر^۱

نسبیه براتی^۲

چکیده

آشنایی و شناخت از اسماء حسناى الهی تا آنجا که منجر به جستجو در کنه ذات حق نگردد همواره توصیه اولیای الهی بوده است. قرآن کریم نیز منبع هدایت و معرفت انسان‌ها برای رسیدن به پروردگار می‌باشد. از این رو کشف الگوی مورد نظر الهی از اسماء حسناى خداوند می‌تواند انسان را در طی سریع‌تر مراحل شناخت پروردگار یاری دهد. این پژوهش با الهام از روش داده‌بنیاد متنی و از طریق گردآوری داده‌ها از آیات قرآن کریم و همچنین متن کتاب شریف المیزان فی تفسیر القرآن، سعی در استخراج الگوی حاکمیت الهی در قرآن کریم دارد. حاکمیت مطلق الهی که از علم لایزال خداوند به حقیقت امور و نیز مالکیت مطلق ذات باری تعالی سر رشته می‌گیرد خود به سه حاکمیت تکوینی، حاکمیت تشریعی و حاکمیت روز جزاء تقسیم گردیده است. حاکمیت تکوینی منشاء دو نوع حاکمیت دیگر بوده و حاکمیت روز جزاء تجلی وعد و وعیدهای داده شده در احکام تشریعی خداوند است. بر این اساس این سه حاکمیت که هر کدام عوامل، زمینه‌ها، ماهیت، مصادیق، ویژگی‌ها و نتایج متفاوت داشته، در حقیقت در ارتباطی تعاملی با یکدیگر می‌باشند. این پژوهش در قالب نمودارهایی به ترسیم این الگوها پرداخته است.

واژگان کلیدی: حاکمیت الهی، داده‌بنیاد، حاکمیت تکوینی، حاکمیت تشریعی، المیزان.

^۱. دکترای تفسیر تطبیقی، مدرس حوزه و دانشگاه.

^۲. طلبه سطح ۴ موسسه آموزش عالی فاطمه الزهرا خوراسگان.

کسب معرفت نسبت به اسماء الهی و به دنبال آن شناخت ذات اقدس اله، تا جایی که به کنکاش از کنه ذات حق نینجامد، همواره مورد عنایت پژوهشگران بوده است. قرآن کریم که کتاب هدایت و سعادت انسان‌ها و صادر شده از جانب ذات اقدس اله است، بهترین راهنما و منبع برای کسب این معرفت می‌باشد. آیات متعددی از قرآن کریم به مقام حاکمیت الهی اشاره کرده و به تبیین آن پرداخته است. جمع‌آوری این آیات و کشف الگوی مد نظر خداوند از حاکمیت خویش می‌تواند انسان‌ها را به شناخت صحیحی از این اسم الهی برساند.

استراتژی پژوهشی داده‌بنیاد، یکی از انواع روش تحلیل کیفی داده‌هاست که هدف آن تولید نظریه و مدل از داده‌های خام اولیه است. این الگو تاکنون در رشته‌های مدیریتی، تربیتی و روانشناسی تاحدودی نهادینه گشته است اما در معارف دینی کمتر از آن بهره برده شده است. این پژوهش با الهام از این روش در صدد کشف الگوی حاکمیت الهی می‌باشد. بر این اساس ابتدا به استخراج آیات مرتبط با حکومت الهی پرداخته؛ آیات مرتبط، ترجمه آیات از ترجمه آقای صفری همچنین عبارات تفسیری آن از متن تفسیر گرانقدر المیزان فی تفسیر القرآن، داده‌های اولیه این پژوهش به حساب می‌آید. با جستجویی در نرم‌افزار جامع‌التفاسیر مشخص گردید که مشتقات ریشه «حکم» ۲۱۰ بار در ۱۸۹ آیه و در ۵۷ سوره قرآن آمده است برخی از آنها بی‌ارتباط با حاکمیت الهی بوده و برخی غیرمستقیم به حاکمیت الهی مرتبط می‌باشد و در واقع حکم واگذار شده به بندگان از جانب خداوند را تبیین می‌نماید. بخش عمده‌ای از موارد مذکور، آیاتی است که عبارت «حکیم» را به خداوند نسبت می‌دهد که عمدتاً مضمون آیه پیرامون احکام تشریعی خداوند است که در تفسیر المیزان رعایت مصلحت بندگان در وضع احکام تشریعی، وجه این نسبت ذکر شده است.

در مرحله‌ی بعد به کدگذاری این داده‌ها پرداخته شد. استخراج ۹۲ کد از داده‌های موجود نتیجه‌ی حاصل از این مرحله بوده است. در مرحله سوم به دسته‌بندی کدها و قرار دادن هر کد ذیل یک مقوله‌ی کلی پرداخته شد. تقسیم حاکمیت الهی به عنوان پدیده‌ی کلیه به سه پدیده‌ی جزئی: حاکمیت تکوینی، حاکمیت تشریعی و حاکمیت الهی در روز جزاء موجب گشت که برخی مقولات جزئی برای هریک از این سه عنوان تکرار گردد. در نهایت این پژوهش، با استخراج الگوی حاصل از جداول مذکور، به ترسیم مدل مورد نظر قرآن در رابطه با حاکمیت الهی منتهی گردید.

انجام مطالعات قرآن پژوهی، با روش داده بنیاد یا گراند تئوری، کاری جدید است و تا کنون تعداد اندکی مقاله به این شیوه تدوین گشته که بیشتر در زمینه های تربیتی، مدیریتی و روانشناختی بوده است. لیکن در رابطه با صفات الهی، پژوهشی با شیوهی استخراج الگو، مشاهده نشد. از سوی دیگر تحقیقات پیرامون حاکمیت الهی غالباً تحقیقات فقهی و مرتبط با ولایت فقیه و مسائل مرتبط با آن است. هر چند این مقاله ادعای تبعیت صددرد از شیوهی داده بنیاد متنی ندارد، اما با الهام از آن شیوه سعی شده الگوی حاکمیت الهی از قرآن و با توجه به عبارات تفسیر «المیزان فی تفسیر القرآن»، استخراج گردد.

۱. مفهوم شناسی

۱-۱. حکم

«حکم» ریشه تک معنایی است که به معنای وضع آمده است و اگر قاضی حاکم نامیده می شود از این جهت است که با قضاوتش منع از ظلم و تعدی می کند و حکمت به آن چیزی گویند که مانع از جهل است. (ابن فارس، ج ۲، ص ۹۱) برخی منع از فساد را در معنای حکم لحاظ کرده (فراهیدی، ج ۳، ص ۶۷) و برخی به معنی که موجب اصلاح گردد حکم گویند. (راغب اصفهانی، ص ۲۴۸) حکم به معنای تصدیق هم از وارد شدن شک و تردید در قضیه ای ممانعت می کند. (طباطبایی، ج ۷، ص ۲۵۴)

در قرآن کریم سه واژه «حَکَمَ»، «حَکِیم» و «حاکم» از این ریشه به خداوند نسبت داده شده است که هر سه از اسماء الهی بوده و از نظر معنا نزدیک به هم هستند. در واقع حکیم و حَکَم به معنای حاکم و قاضی بیان شده اند. حکیم فعلی به معنای فاعل است و منظور کسی است که به اشیاء استواری و اتقان می بخشد. (ابن منظور، ج ۱۲، ص ۱۴۰)

۱-۲. حاکمیت تکوینی

حاکمیت تکوینی به معنای: «محقق ساختن مسببات به دنبال اسباب جمع شده بر آن» است؛ بدین بیان که اگر چند سبب برای مسببی وجود داشته باشد، حکم الهی سبب تام را مقدم می دارد. (طباطبایی، ج ۱۸،

ص ۲۳) حکم تکوینی که در واقع حکم در حقایق تکوینی عالم است مختص به خداوند است و با غیر مشارکت ندارد. علامه طباطبایی برای اثبات اختصاص آن به خداوند اینگونه استدلال می‌کند:

حکم الهی، نوعی تأثیر است.

لا موثر فی الوجود الا الله

نتیجه اینکه: لا حاکم فی الوجود الا الله (طباطبایی، ج ۷، ص ۱۱۶)

این حاکمیت مستقلاً و بالذات به خداوند تعالی اختصاص دارد و هر چند اشکالی پیش نمی‌آید اگر ثانیاً و بإذنه به غیر خدا نسبت داده شود (مثل علم و قدرت و خلق و حیا و رزق و...) لیکن به نظر می‌رسد در قرآن این نوع از حاکمیت به غیر خدا انتساب داده نشده است. علامه طباطبایی علت این عدم انتساب را «رعایت حرمت و ساحت ربوبی خداوند» می‌داند. ایشان حاکمیت تکوینی را دارای نوعی از استقلال و اختصاص به خداوند می‌داند که باعث می‌شود انتسابش به سبب‌های متوسط جایز نباشد و فقط به مسبب‌الاسباب نسبت داده شود. همانطور که امور تکوینی مانند «بدیع و باری و فاطر» تنها به خداوند نسبت داده می‌شود. (طباطبایی، ج ۷، ص ۱۲۰) آیاتی نظیر «وَهُوَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَهُ الْحَمْدُ فِي الْأُولَى وَالْآخِرَةِ وَلَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» (قصص: ۷۰) به این نوع از حاکمیت الهی اشاره دارند.

۳-۱. حاکمیت تشریعی

حاکمیت تشریعی عبارت است از «وضع احکام تشریعی و تکالیف دینی که به اعتقاد و عمل بر می‌گردد». (طباطبایی، ج ۱۸، ص ۲۳) این نوع از حاکمیت اولاً و بالذات به خداوند اختصاص دارد، لیکن گاهی ثانیاً و بإذنه به انبیاء و اولیای الهی قالب واگذاری می‌باشد. (طباطبایی، ج ۷، ص ۱۱۶)

۴-۱. حاکمیت روز جزاء

نوع سوم از حاکمیت الهی که به نوعی می‌تواند از هر کدام از دو قسم اول شمرده شود، حاکمیت خداوند در روز جزاء است که همان «قضاوت و حکم خداوند در روز قیامت در بین بندگان می‌باشد». در واقع علنی ساختن و آشکار ساختن حق برای مردم توسط خداوند است. (طباطبایی، ج ۱۸، ص ۲۳)

۲. تبیین روش تحقیق

این پژوهش از لحاظ ماهیت؛ تحقیق بنیادی، از لحاظ هدف؛ تحقیقی اکتشافی و از لحاظ نوع داده، تحقیقی کیفی به شمار می‌آید و جهت تحلیل داده‌ها از استراتژی داده‌بنیاد یا گراندتئوری بهره برده است. روش اصلی گردآوری داده‌ها، روش کتابخانه‌ای و منبع تحقیق قرآن کریم با ترجمه صفری و متن تفسیر «المیزان فی تفسیر القرآن» اثر علامه محمد حسین طباطبایی می‌باشد. در واقع با پژوهشی استقرایی به استخراج و تحلیل داده‌های مرتبط با موضوع و اکتشاف الگویی از مجموع این فرآیند پرداخته شده است.

۲-۱. تعریف روش داده‌بنیاد متنی

استراوس (Anselm Struss) و کوربین که از بنیان‌گذاران این روش بوده‌اند آن را اینگونه تعریف

کرده‌اند:

«تئوری مفهوم‌سازی بنیادی، نوعی استراتژی کیفی است که برای تدوین تئوری در مورد

یک پدیده به صورت استقرایی، مجموعه‌ای سیستماتیک از رویه‌ها را به کار می‌برد.»

(آذربایجانی، ص ۹)

در این روش برای دستیابی به الگو و نظریه، از یک روند سازماندهی داده‌ها استفاده می‌شود که به آن

کدگذاری گفته می‌شود. مسیر دستیابی به نظریه نهایی با استفاده از داده‌های اولیه به این شکل است:

نمودار شماره ۱: مسیر تکامل نظریه داده‌بنیاد

۲-۲. مراحل کدگذاری در نظریه داده‌بنیاد

در اولین مرحله مفهوم‌ها از داده‌های اولیه که در این پژوهش آیات قرآن و متن المیزان می‌باشد، به دست

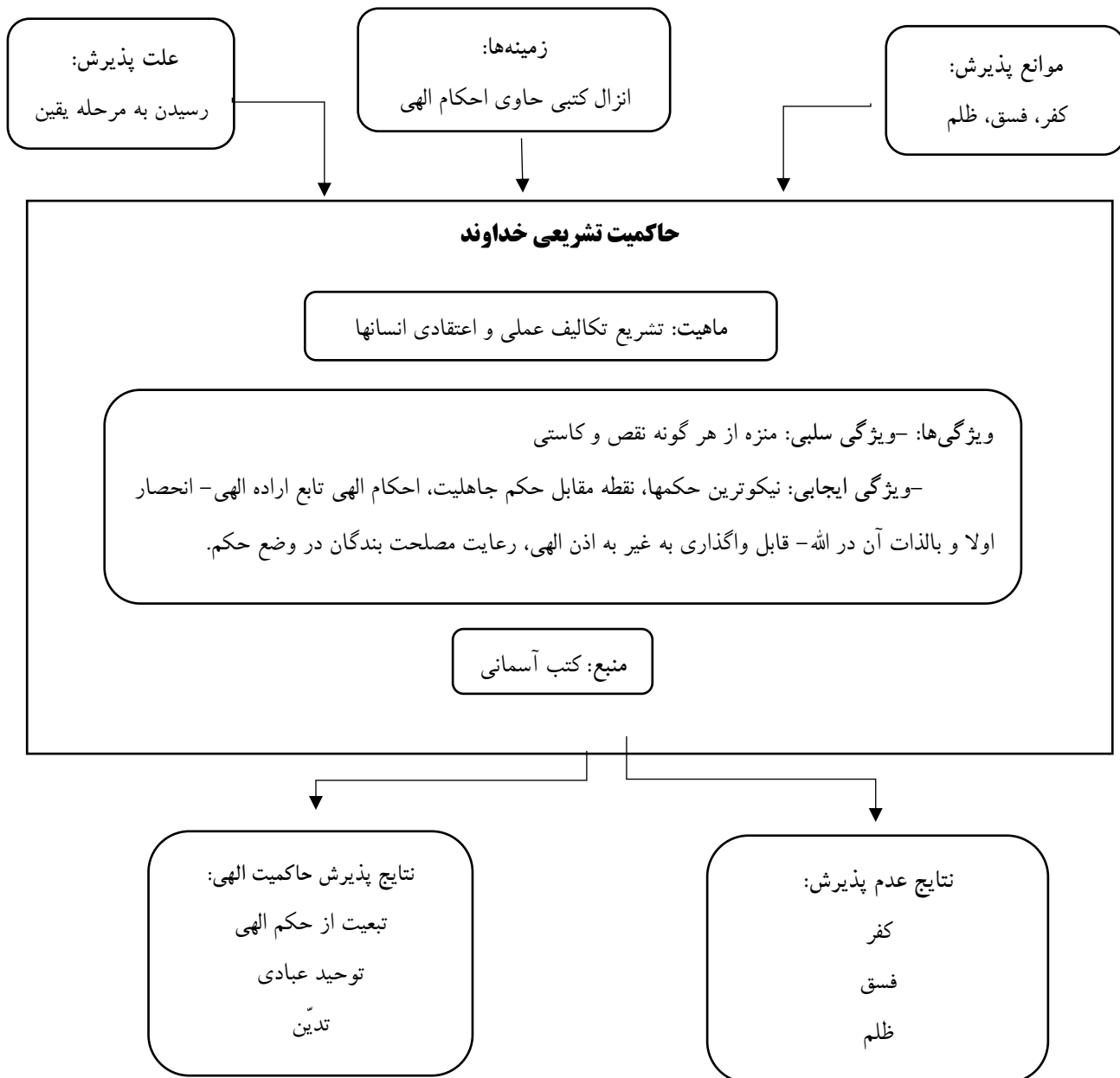
آمده و به هر یک از آنها برچسب یا عنوانی داده می‌شود؛ این عنوان که به آن اصطلاحاً کد گفته می‌شود خلاصه

و البته بیانگر اصل محتوای داده است. به طور مثال از آیه‌ی: «أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِّقَوْمٍ

يُوقِنُونَ» (مائده: ۵۰) عنوان: «تقابل حکم الهی با حکم جاهلی» برداشت می‌شود. بنابر این منظور از «مفهوم» در

۲-۵. ترسیم الگوی حاکمیت تشریعی خداوند

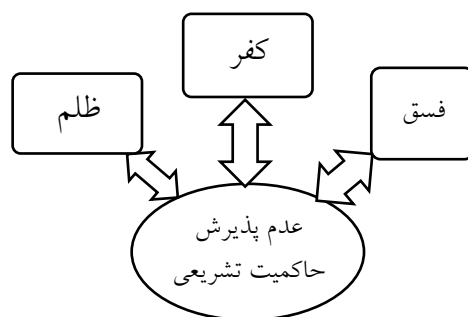
نمودار شماره ۴: الگوی حاکمی تشریعی

این الگو بیان کننده این مطلب است که خداوند به واسطه تشریع احکام عملی و اعتقادی و انزال آن در کتب آسمانی، راه هدایت (که از ملزومات حاکمیت تکوینی الهی بود) را بر بندگان گشوده و حاکمیت تشریعی خویش را اعمال نموده است. قلب انسان‌ها با رسیدن به مرحله یقین آماده پذیرش این نوع از حاکمیت خداوند گشته و در مقابل ظلم و کفر و فسق مانع پذیرش و تبعیت از احکام تشریعی خداوند می‌شود. این

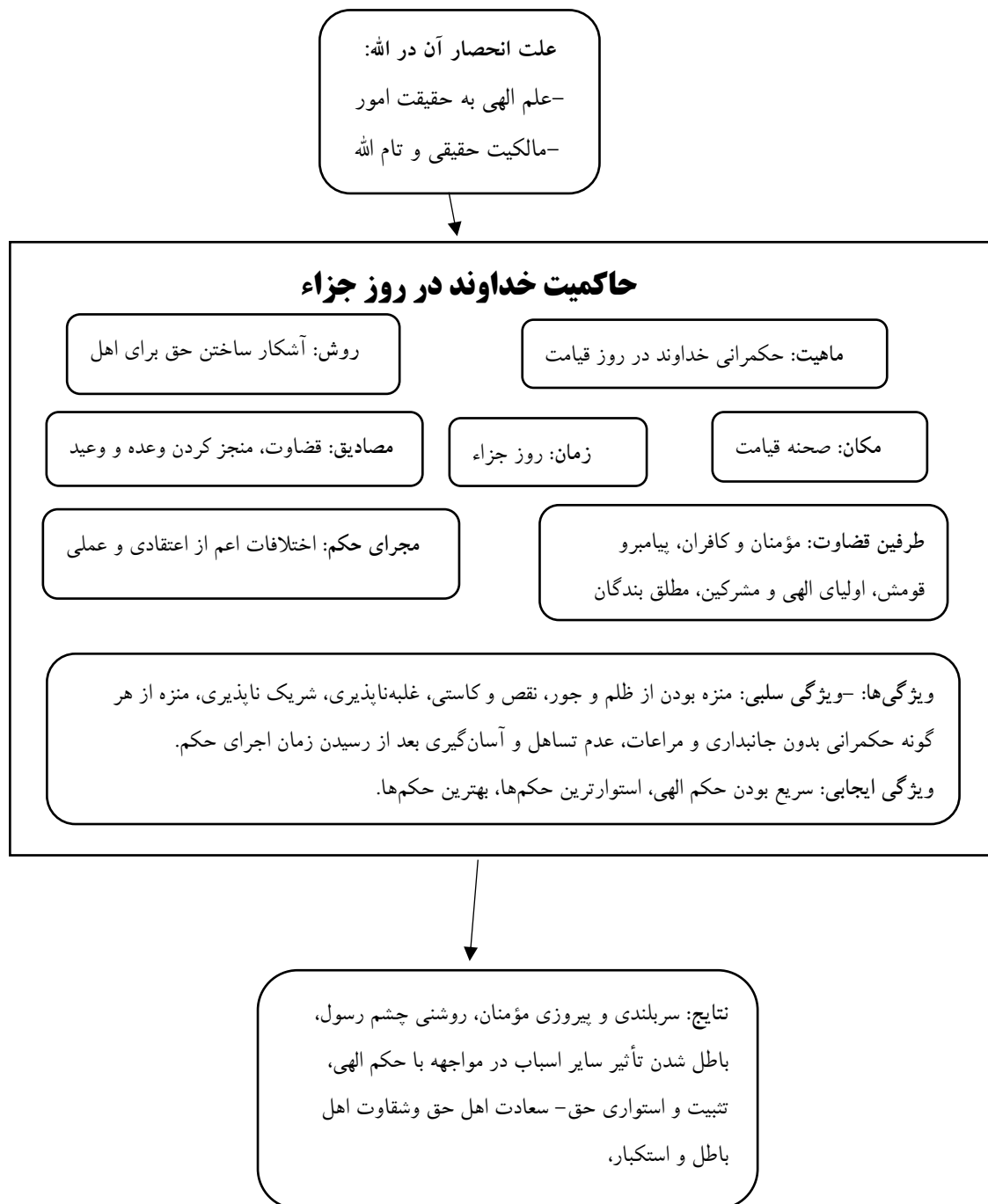
احکام که خالی از هر نوع عیب و نقص است، بر اساس حکمت و رعایت مصلحت بندگان وضع می‌گردد. حاکمیت تشریعی خداوند در آیات قرآن، نقطه مقابل حاکمیت جاهلی دانسته شده و صفاتی مانند «احسن الحاکمین، خیر الحاکمین و احکم الحاکمین» از ویژگی‌های آن برشمرده شده است. حاکمیت تشریعی خداوند اولاً و بالذات اختصاص به خداوند دارد ولی ثانیاً و به اذن الهی قابل واگذاری به برخی بندگان خاص الهی از جمله انبیاء، ربانیون و احبار دانسته شده است. منبعی که خداوند برای این سنخ از حکم الهی در نظر گرفته کتب آسمانی است که نمایندگان الهی مأمور به حکم و قضاوت بر اساس آن شده‌اند. پذیرش حاکمیت و اگذار شده به اولیاء الله از سوی بندگان نشانه ایمان و عدم پذیرش آن نشانه نفاق خواهد بود. بندگان با پذیرش حاکمیت تشریعی خداوند متصف به صفت تدبیر گشته و توحید عبادی را درک کرده‌اند.

نکته قابل توجه در الگوی فوق این است که سه مفهوم «کفر، فسق و ظلم» با «عدم پذیرش حاکمیت تشریعی الهی» رابطه دوسویه دارد؛ یعنی همانگونه که وجود کفر، فسق و ظلم در قلب انسان‌ها مانع از پذیرش حاکمیت تشریعی خداوند می‌شود، نپذیرفتن این نوع از حاکمیت نیز موجب پیدایش این ویژگی‌های مذموم در وجود انسان‌ها می‌گردد. این رابطه را می‌توان اینگونه ترسیم نمود:

۳-۵. ترسیم الگوی حاکمیت الهی در روز جزاء

نمودار شماره ۵: الگوی حاکمیت روز جزاء:

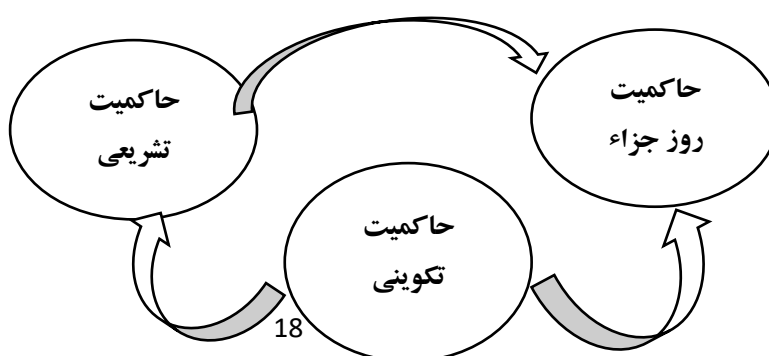
این الگو بیانگر آن است که در روز جزا و صحنه قیامت خداوند به واسطه حاکمیت خود به قضاوت و داوری در بین بندگان، خواهد پرداخت. همانطور که در حاکمیت تکوینی بیان شد لزوم وجود روز جزاء و

داوری بین بندگان از ملزومات و نتایج حاکمیت تکوینی برشمرده شد. پس خداوند در ادامه حاکمیت تکوینی‌اش، حاکمیت روز جزاء را عهده‌دار گردید و به واسطه علم مطلق پروردگار به حقیقت امور و همچنین ماکیت تام و مطلق که داراست تنها این حاکمیت و قضاوت شایسته حضرت حق بوده و کس دیگری چنین شایستگی را ندارد. در آن روز خداوند با روشن کردن حق از باطل و پرده‌برداشتن از حقیقت امور به قضاوت پرداخته و به وعده و عیدهایی که در حاکمیت تشریعی به بندگان داده جامه‌ی عمل می‌پوشاند. حکم الهی در روز جزاء منزله هر گونه ظلم، جور، نقص، کاستی و سستی بوده و هیچگونه جانبداری و تساهل در آن روز در آن راه ندارد. حکم الهی در روز قیامت غالب بوده و سریع و احسن و استوار است. بواسطه حکم‌رانی الهی در روز جزاء، سایر اسباب در مواجهه با آن بی‌تأثیر می‌شود. همچنین در نتیجه حکم الهی با سربلندی و پیروزی مومنان، چشم پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله روشن گردیده و اهل حق به سعادت و اهل باطل به شقاوت نائل می‌گردند.

نتیجه

با دقت و توجه در الگوهای ترسیم شده و نتایج حاصل از آن می‌توان به این نتیجه رسید که هر چند حاکمیت مطلق الهی به سه شاخه حاکمیت تکوینی، حاکمیت تشریعی و حاکمیت روز جزاء تقسیم گردیده است؛ اما این سه حاکمیت بی‌ارتباط با هم نبوده و می‌توان برای ارتباط این سه نوع حاکمیت نیز به الگوی تازه دست یافت. توضیح بیشتر اینکه قرآن کریم اهتمام به هدایت بندگان، همچنین لزوم وجود روز جزا و جداسازی مومنان از کافران را از نتایج حاکمیت تکوینی خداوند برشمرده است. با این بیان می‌توان حاکمیت تکوینی خداوند را منشأ حاکمیت تشریعی (وضع احکام تشریعی برای هدایت بندگان) و حاکمیت روز جزا دانست. از سوی دیگر حاکمیت روز جزاء نتیجه حاکمیت تکوینی و تجلی‌گر وعد و عیدهای الهی در ضمن حاکمیت تشریعی است. این ارتباط در نمودار شماره ۵ ترسیم شده است.

نمودار شماره ۵: ارتباط انواع سه گانه حاکمیت

*قرآن کریم

- ابن فارس، أحمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، ١٤٠٤ق، چاپ اول، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، چاپ سوم، بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دار صادر.
- آذربایجانی، نفیسه، شکرانی، رضا، لطفی، سید مهدی، الگوی تأثیر قلب بر سامانه تفکر از منظر روایات بر اساس روش داده بنیاد، ۱۳۹۶، مجله علوم حدیث، سال ۲۳، شماره ۲، صص ۳-۳۲.
- بهریزی لک، غلام رضا، میر چراغ خانی، حسین، کشف دلالت‌های اجتماعی - سیاسی سوره نمل با روش تحلیلی محتوای کیفی، ۱۳۹۸، فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، سال ۲۴ شماره ۹۰، صص ۵-۳۰.
- دانایی فرد، حسن، سید مجتبی، امامی، استراتژی‌های پژوهش کیفی؛ تأملی بر نظریه‌پردازی داده‌بنیاد، ۱۳۸۶، فصلنامه اندیشه مدیریت، سال اول، شماره دوم، صص ۶۹-۹۷.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات ألفاظ القرآن، ۱۴۱۲ق، چاپ اول، بیروت: دار القلم.
- صفوی، محمدرضا، ترجمه قرآن بر اساس المیزان، ۱۳۸۸، چاپ اول، قم: دفتر نشر معارف.
- طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۳۹۰ ه.ق، چاپ دوم، بیروت: مؤسسه‌ الأعلمی للمطبوعات.
- فراهیدی، خلیل بن أحمد، کتاب العین، ۱۴۰۹ ه.ق، چاپ دوم، قم: نشر هجرت.